

³³ Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. 1802–1917: Биобиблиографический справочник. – Санкт-Петербург, 2002. – С.109–110.

The article gives biographical material that allows to make a concept of the main spheres of Christian Bunge's life, a representative of the second generation of this family, a doctor, one of the first pediatricists in Kyiv, father of a professor, of a head of St.Volodymyr University, of a well-known Russian economist and state figure of the second half XIX c. N.Bunge.

В.С.Шандра*

СОВІСНИЙ СУД НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: СТРУКТУРА ТА СУДОВІ ПРАКТИКИ

На основі законодавчих актів і діловодних документів проаналізовано діяльність совісних судів на Правобережній Україні. Відзначено їх функціональну специфіку у межах запровадженої Катериною II судової системи, а також окреслено регіональні особливості їх заснування та судових практик.

Людність правобережних українських земель із часу входження їх до складу Російської імперії, послуговувалася судами, система яких практично від останньої чверті XVIII ст. і до судової реформи 1864 р. перебувала у повільному процесі адаптації до імперських умов. Найбільш виразною в ньому була судова політика Катерини II, котра, утверджуючи становий поділ, конструювала відповідну соціальній структурі суспільства ієрархію судових установ.

Диференційовані суди, впроваджені окремо для кожного стану, повинні були б діяти на законодавчій основі російської верховної влади. Це суттєво знижувало існуюче право місцевих еліт на набутих імперією землях, частина з яких мала досить розвинуту державність. Вихід із цього становища можна було знайти у двох напрямках. Спробувати, однак така політика не гарантувала б стабільності й бажаного спокою та порядку в імперії, особливо на прикордонні. Або, інкорпоруючи місцеве законодавство до російського, дозволити певний час паралельне їх існування. Який шлях організації судочинства обрала імперія на правобережних українських землях? Чи вдалося імператриці поєднати (і чи цього вона прагнула) російську державну судову традицію з європейською й з місцевими судами, котрі залишалися від попередніх державних утворень на приєднаних імперією землях?¹ Для цього розглянемо одну з правових інституцій, названу ще сучасниками найзагадковішою у створюваній Катериною II судовій мережі. Ідеться про совісний суд, як суд першої інстанції, котрий відрізнявся тим, що уникав примусових покарань і під час розгляду справ відмовлявся від формальних принципів, пануючих в інших судових інстанціях, застосовуючи законодавчі норми вибірково. Саме тому його було віднесено до категорії особливих судів, які перебували поза загальною судовою системою. Однак при цьому совісний суд за становищем було зрівняно із судовою палатою та губернським магістратом. З'ясувати особливості функціонування цієї інституції на Правобережжі, а також зміни, які відбулися з нею після доби Катерини II², і є завданням даної публікації.

---

* Шандра Валентина Степанівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Ідея захисту людини, покладена в основу діяльності совісного суду, була новою для російської державної традиції, котра базувалася швидше на силових методах управління, ніж гуманності. Основний її зміст полягав у тому, що кожний член суспільства отримував гарантію, що його не можна образити, принизити, повестися з ним брутально незалежно від його соціального походження. Ця нова «мова» влади, як вважали деякі дореволюційні дослідники, базувалася на ідеї, що належала С.Ю.Десницькому (1740–1789)³. Йому приписують авторство розділу «О совестном суде и его должности» головного законодавчого акту Катерини II – «Учрежденный для управления губерний Российской империи» 1775 р.

Виходець із ніжинських міщан, отримавши освіту в Московському університеті й удосконаливши її у шотландському Глазго, він притримувався правової концепції «моральної філософії», основні мотиви котрої перегукувалися з вченням Д.Юма та А.Сміта. До певної міри його принципи знайшли відлуння і в записці 1798 р. князя О.А.Безбородька, який, захищаючи політику освіченого абсолютизму, вважав, що окремі судові справи – ті, які випадають із загальної низки їх, із гуманних міркувань вимагають полегшеного застосування карних законів⁴.

Джерелами правових ідей під час запровадження совісного суду у Росії займався київський юрист Г.М.Барац, котрий присвятив власне дослідження своєму колезі О.Ф.Кістяківському, бо саме той підготував 1879 р. до видання «Права, по котрым судится малороссийский народ»⁵. Спираючись на цю збірку правових актів та на англійське законодавство, він переконливо довів, що Катерина II запозичила тексти статей про совісний суд як у малоросійському зводі законів, так і в Ч.Беккарія в його праці «Злочини й покарання», а також із практики англійського суду лорда-канцлера⁶.

Професор права Петербурзького університету В.М.Латкін зауважив вплив на неї ідей «Коментарів до англійського права» В.Блекстона, з котрими знайомилася Катерина II⁷, читаючи їх у перекладі того ж С.Ю.Десницького. Сучасна англійська дослідниця, професор І. де Мадаріага, високо поцінувала появу совісних судів у Росії за можливість захищати недоторканність особи. Хоча, на її бачення, ідейним джерелом російського совісного суду стала Енциклопедія, статтями якої імператриця користувалася⁸.

Отже, саме 26-й розділ «Учрежденный для управления губерний» повністю присвячений совісному суду, як установі, покликаній враховувати інтереси особи та брати до уваги обставини скоєння злочину. Було визначено, хоча і не завжди виразно, підходи до з'ясування справ, що їх мав розглядати суд: надавати допомогу людям, котрі терплять страждання, незважаючи на те, що вони належать до злочинців, керуватися переконанням, що погані вчинки не завжди зумисні – часом вони є наслідком несприятливого збігу обставин, незалежних від волі людини. Законодавчий акт наставляв виявляти гуманність узагалі, пошану до людської гідності й відвертати пригноблення як таке. В результаті совісний суд мав би демонструвати обережне та милосердне ведення справ за його юрисдикцією.

Совісні суди мали розглядати справи про вчинення злочину через безумство і дитячий вік, що вимагало від суддів певної поблажливості. Катерина II була вражена суворістю шведських законів, згідно з якими Ризький земський суд під час розгляду 1785 р. справи малолітнього селянського хлопця Б.Каспаре, звинувачуваного у скотолозтві, присудив відтяти йому голову й спалити тіло, а Ліфляндський надвірний суд виніс вирок бити три тижні посіпль десятьма парами різок із проведенням процедури церковного покаяння. Крім того, його слід було відправити на державні роботи на цілий рік. Совісний же суд, зауважила Катерина II, зважив би на те, що малолітній злочинець не мав поняття про своє гріхопадіння, бо не був «наставлений у християнському законі»⁹.

До компетенції совісного суду закон відносив також і справи про чаклунство, чари та забобони, а також про дії знахарів, котрі кваліфікувалися законодавством у просвітницькому розумінні цих демонологічно-соціальних явищ, називаючи їх проявами «глупости, обмана и невежества» (ст. 399).

Однак найважливішими справами, якими займався цей суд, були справи конфліктного характеру, коли сторони, що перебували в суперечці, намагалися її справедливо загасити, звертаючись до нього за прагматичною порадою. На відміну від інших державних судів, совісний здійснював судову процедуру на особливих принципах, суть котрих, за рекомендацією законодавчого акту, зводилася до примирення сторін, фігурантів сварки. Ця ж 397-а стаття, крім принципів, проголошувала й правила, згідно з якими суд мусив забезпечити сторонам законність, чесність та подальше життя без позовів, злостивості, незгод і суперечок. Унаслідок цього сторони мали б отримати бажане й примиритися. Якщо вони не погоджувалися на мирне розв'язання спірних питань, то дозволялося через посередника (одного або і двох) продовжити пошук альтернативного рішення, котре їх би задовольнило. Причому законодавець зауважував, що відмовлятися від виконання посередницької місії ніхто не вправі¹⁰. В разі, коли посередники не змогли б запропонувати дієвий вихід із ситуації, яка забезпечила б бажане для позивача та відповідача, то совісний суд зобов'язаний був винести власне рішення, котре би їх влаштувало. При цьому він повинен був керуватися міркуванням: його постанови не призводитимуть до нових позовів, суперечок і наклепів. Незадоволені вироком совісного суду отримували право скажитися до вищого. А оскільки такого не було засновано, то карні справи на апеляцію приймали Сенат та імператор.

Що ж до найважливішого – забезпечення недоторканності прав особи й її безпеки – то воно зводилося до гарантії правильності арешту. Будь-кого у в'язниці дозволялося затримувати лише на три дні. За той час необхідно було оголосити причину ув'язнення та допитати. Розпорядження совісного суду про звільнення мусили виконуватися без затримки. В противному разі на тих, хто незаконно заарештував особу, накладався штраф у розмірі: на голову суду – 300 руб., на засідателів – 100 руб. У випадку, коли затриманий не обвинувачувався в образі імператора, зраді, душолюбстві, крадіжках, розбої, його можна було взяти на поруки. Якщо ж совісний суд припуститься помилки, то він зобов'язаний повернути ув'язненого назад. Аби зрозуміти значимість цієї законодавчої норми, достатньо згадати, що до її запровадження практикувався річний термін попереднього ув'язнення. Як і те, що у такий спосіб Катерина II повертала давній інститут віддачі на поруки, відомий із часів Соборного уложення, бажаючи підкреслити, що вона, незважаючи на своє німецьке походження, дотримується спадкоємності російської правової традиції.

Очолював суд совісний суддя – виборна посада від дворянського стану, котра відносилася до шостого класу табеля про ранги. Отже, в такий спосіб він наближався до призначуваних від уряду посад. Полагоджувати справи у совісному суді покликані були засідателі, які обиралися від кожного з трьох станів. Дворянство на три роки обирало двох членів від своєї губернської корпорації для розгляду власних справ. Так само до складу суду входили по дві особи від міщан губернського міста для з'ясування своїх справ і двоє від селян – для справ «расправных». Останнім дозволялося не обмежуватися виборами засідателів із-поміж своєї спільноти, а обирати їх із дворянського середовища, з учених та чиновних людей, а також – із різночинців. Тож засідателі від дворян брали участь у судовому засіданні, коли розглядалися справи порушників закону, котрі належали до будь-якого стану, а представники від міщан і селян не брали участі в ньому, коли розглядалися справи перших. Саме це не дозволяє погодитися з думкою московської дослідниці Л.Ф.Писарькової, що совісні суди

мали всестановий характер¹¹. Навпаки, як відмічав свого часу авторитетний дослідник історії російського дворянства С.О.Корф, станова основа найбільше проявилася саме у совісному суді, бо лише представники шляхетного стану розглядали справи всіх інших¹².

Совісний суддя, а також дворянські засідателі, котрі належали до сьомого класу, мали цей чин доти, доки обіймали дані посади. Вимоги верховної влади до судді та засідателів вимірювалися трьома спільними, хоча дещо й розпливчатыми нормами – добросовісністю, знанням і освіченістю. До совісного судді норми були більш конкретизовані. До перелічених додавалися такі обов'язкові для його посади якості, як здібність, совісність, розсудливість та бездоганність. Саме на них мали звертати увагу як виборці, так і губернатори або генерал-губернатори, котрі схвалювали кандидатів–претендентів на цю посаду.

Для підняття престижу й соціального значення служби у совісних судах засідателі від міщан зараховувалися до десятого класу. Хоча засідателі від селян не користувалися правами державної служби, й отже, їх посада не мала класу, зате взамін імператриця обіцяла недоторканність особи: їх не можна було карати, поки вони обіймали цю посаду, а після звільнення їм гарантувалася моральна винагорода – право бути першими серед рівних.

Жалуваною грамотою містам (1785 р.) уточнювалось і конкретизувалося відзначення заслуг міщанських засідателів совісного суду. Якщо вони два терміни поспіль обиралися на цю посаду, то їх відносили до категорії «им'янитих громадян», котрі звільнялися від фізичних покарань¹³. Їм дозволялося не лише мати виїзд каретою – парою чи четвіркою, а й набувати у власність заміські подвір'я, сади, морські і річкові судна, фабрики та заводи. Більше того, їхнім дітям і внукам при досягненні ними тридцяти років можна було жалувати дворянство. В такий спосіб верховна влада залучала до громадської служби представників міщанського стану.

Щодо періодичності засідань совісного суду, місцеперебуванням якого ставав губернський центр, котрий мав відповідне приміщення, «Учреждения для управления губерний» рекомендували керуватися двома обставинами: терміном, що його визначила верховна влада для всіх судових інстанцій, та наявністю справ до розгляду.

Процедура базувалася, як, до речі, й в інших судових інституціях, на законі. Сам совісний суд не мав права розпочинати справу. Ініціаторами звернення до його послуг були судові установи і найперше – губернські правління чи інші інстанції, а вже потім бралися до уваги особисті прохання.

Однією із статей розділу «Учрежденный для управления губерний» визначалося, хоча й дещо суперечливо, місце совісного суду в ієрархії губернської влади. Судова інституція мала керуватися лише тими законами, котрі надходили від імператора та Сенату, залишаючись, проте, під контролем місцевого головнокомандуючого або губернського правління. Ця залежність відобразилася і в діловодному оформленні діяльності. До вищих установ, яким був підзвітний совісний суд, він мав звертатися з рапортами й донесеннями, пропозиціями та повідомленнями.

Законодавчі вимоги «Учрежденный для управления губерний» до совісного суду поширилися в Правобережній Україні відразу після її приєднання до Російської імперії. Однак у централізаторській політиці Павла I з бюрократизацією управлінського апарату місця виборним совісним судам не знайшлося, тож 1797 р. вони припинили своє функціонування. Ці суди були відновлені у внутрішніх російських губерніях за Олександра I, хоча і не на тій основі, котру запропонував 1803 р. у своєму проекті міністр юстиції Г.Р.Державін. Проект під назвою «Третейский совестный суд», що передбачав поєднання справ юрисдикції обох цих судів, не здобув санкції імператора¹⁴.

У часи Олександра I і Миколи I юрисдикція совісних судів розширилася, зокрема завдяки розгляду категорії родинних справ. Починаючи від 1802 р., вони почали з'ясовувати справи про заповідання образи дітьми, які вже вирости, зокрема заміжніми доньками власним батькам, до котрого б стану ті не належали¹⁵, а також спірні питання між ними у майнових позовах та по «всякого рода интересным делам», як тоді називали справи власності. Совісний суд орієнтувався на примирення сторін, намагаючись досягнути «истини» найкоротшим шляхом, не вдаючись до формального судового процесу з його потребою документального оформлення справ¹⁶. Було переглянуто вікову норму про те, до скількох років злочинців вважати малолітніми, а з якого віку – неповнолітніми. Змінювалися також і вимоги верховної влади до совісного суду, його виборних посадовців, діловодства, звітності, контролюючих інстанцій, штатного розкладу. Було уточнено порядок оскарження його рішень, зокрема щодо божевільних та малолітніх через опікунів і батьків тощо.

Однак найбільше змін запровадив Статут про виборну службу («Устав о службе по выборам»), який значно вдосконалив попереднє законодавство й прирівняв голову совісного суду до голови судової палати. Його вибори відбувалися, як і раніше, на губернському дворянському зібранні після завершення виборів судових посад. Балотувалися два кандидати, що їх рекомендувало губернське зібрання. Законом не дозволялося обирати до суду близьких родичів: батька та синів, рідних братів, дядьків і племінників, тестя й зятів. Схвалення на посаді голови совісного суду відбувалося таким же чином, як і голови палат. Двох кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів, у загальному списку вибраних посадовців надсилали губернаторові, котрий у поданні Сенату та на височайше схвалення пояснював своє рішення щодо рекомендації однієї з даних кандидатур. Схвалені на посадах (а до цього попередній совісний суддя продовжував виконувати свої обов'язки) вони, як й інші, давали присягу на вірність службі. З часу проголошення маніфесту від 6 грудня 1831 р. совісний суддя і засідателі відповідного суду від губернського дворянства обіймали свої посади шість років замість трьох, як було раніше. Вони отримували класи посад за службу: совісний суддя зараховувався до п'ятого класу, а засідателі – до сьомого, причому один із двох мав брати участь у засіданнях приказу громадської опіки. Відповідно до цього визначалися й оздоблення мундирів совісного судді та засідателів від дворянства: вони мали відповідне обшиття комірців та лацканів¹⁷. Тепер із посади голови совісного суду можна було балотуватися на губернського предводителя дворянства. Засідателі цих судів, котрі вибиралися на шість років, у разі, якщо вони прослужили повний термін, могли балотуватися на голову судової палати¹⁸.

Штатний розпис совісного суду виглядав таким чином: суддя, шість засідателів (по два від кожного стану) й два канцелярські служителі – реєстратор та копійст. До категорії нижчих службовців відносився, як правило, вахмістр, котрий виконував доручення, пов'язані з кур'єрськими обов'язками й охороною приміщення (сторозування). Чиновники, які служили на посаді голови і засідателів совісного суду, отримували або не отримували жалування, згідно із штатами, набували чини, нагороджувалися орденами, користувалися правом відпустки. Пенсія виплачувалася як їм, так й їх дружинам та дітям у разі смерті годувальника сім'ї.

Виборні посадовці були відповідальні за виконання своїх обов'язків таким же чином, як і призначувані. Звільнення із посади повинно було відбуватися через суд, а у випадках серйозних порушень це право мало й губернське начальство, ставлячи про це до відома відповідного предводителя дворянства. Місце звільненого з посади обіймав перший кандидат, котрий балотувався разом із ним. Голова совісного суду, як такий, що схвалювався височайшим указом, віддавався до суду з дозволу імператора.

Аби зрозуміти, чи прийшлися впору законодавчі вимоги щодо функціонування совісних судів на Правобережжі, варто вдатися до аналізу їх практики, яку досить добре ілюструють відкладені у процесі діяльності архівні документи, а також матеріали тих установ, з якими совісні суди підтримували стосунки. На Правобережній Україні вони відновлювалися після припинення чинності указів Павла I досить пізно, якщо порівнювати з внутрішніми губерніями або з іншими набутими Російською імперією історичними регіонами¹⁹. У Грузії вони, наприклад, засновувалися 1824 р. з врахуванням певних місцевих особливостей, зокрема засідателями були представники грузинського й вірменського духівництва, котрих призначали екзарх Грузії та вірменський архієпископ²⁰ (див. таблицю наприкінці статті). Відрізняла суди ще одна особлива риса. Ініціатива заснування їх на Правобережжі належала не панівній місцевій еліті, а державі. У Ризькій губернії, наприклад, пропозиція заснувати совісний суд надійшла від місцевого дворянства 1784 р.²¹. Те ж саме відноситься і до почину вірменського купецтва, яке проживало в південній Україні, на звернення котрого Катерина II 1786 р. відповіла у притаманній їй манері просвіченого абсолютизму: Всі її піддані народи мають право користуватися законами верховної влади без винятку й обмежень²².

Перш ніж клопотатися перед верховною владою про запровадження у краї совісних судів київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор В.В.Левашов 1832 р. обговорив цю ідею з київським предводителем дворянства Г.Ю.Тишкевичем. Цей його захід був складовою більш широкої програми впорядкування соціальної структури правобережної шляхти відповідно до привілейованого стану Російської імперії – дворянства. Для більшої переконливості він посилався на законодавство Катерини II та на англійський суд присяжних²³. Обговорюючи намір генерал-губернатора, дворянство Київської губернії ухвалило власний проект заснування цих судів, який базувався на багатющій традиції функціонування полюбовних судів правобережної шляхти²⁴. Воно не тільки підтримало ідею совісного суду, а й запропонувало власне, досконаліше бачення напрямків і змісту його діяльності, оскільки з часу запровадження цього суду Катериною II минуло вже півстоліття. Тому деякі вимоги верховної влади вступали у суперечність із становищем суспільства початку XIX ст. Тривалий досвід практичної діяльності судів такого плану, надзвичайно популярний у шляхетському середовищі, дозволяв наполягати на своєму. Насамперед йшлося про заснування суду у кожному повіті, а не лише в губернському центрі, що полегшило б населенню звернення до його послуг. У цьому разі, на переконання київського дворянства, можна було б відмовитися від посередників, натомість посилити бюрократичний принцип розгляду справ уведенням посади секретаря або протоколіста з двома канцелярськими службовцями. Надзвичайно цікавою в плані унезалежнення суду від адміністративного впливу є відмова від жалування, «что неприлично» для совісного судді та для дворянських засідателів. Почесне обіймання посад гарантувало б їх незалежність від центральної бюрократії. Натомість пропонувалося більшу увагу приділяти нагородам чинами й орденами. Для інших посадовців рекомендувалося призначати жалування із земських повинностей.

Совісні судді мали підлягати певним нормам і зокрема бути високоморальними, авторитетними, мати більш-менш зрілий вік, а саме, не нижчий тридцяти років. Потрібне було також розширення соціальної бази чиновників, котрі б мали право обіймати посаду голови: не лише штаб-офіцери, а й особи вищого чину, оскільки на них покладалося виконання надзвичайно важливої місії соціального примирення. Оскільки спадкових дворян у губернії було не так багато, то треба було саме інших із них залучати на службу до совісного суду, на канцелярську роботу, яка сприяла б набуванню ними відповідного дворянства.

Ішлося також і про запровадження карного та цивільного відділень, з котрих перше не потребувало внесення змін до «Учреждений для управления губерніями», а друге мало б збільшити повноваження совісного суду, пов'язані із з'ясуванням земельних суперечок, оскільки останні не збігалися з правовими традиціями великоросійських губерній. Зокрема пропонувалося, аби всі ці суперечки, за винятком вексельних і позичкових, розглядалися спершу у совісних судах, причому засідання їх могли б відбуватися щомісячно²⁵. Далеко не все з пропонуваного було враховане владою, особливо щодо земельних суперечок. Проте все ж деякі зауваження були взяті до уваги, однак запроваджувалися не відразу, а значно пізніше.

Слідом за київським до обговорення заснування совісного суду як правової інституції взялося подільське дворянство, зокрема під час вересневого 1832 р. губерньського зібрання. На його переконання, він міг би з'ясувати позовні справи неможливих людей, замінивши компромісарський, третейський та полюбовний суди, традиційні для їхнього краю. А передача у його юрисдикцію справ малолітніх і божевільних звільнила б судову карну палату від їх розгляду.

Волинські дворяни також висловилися за створення совісних судів. На відміну від київських, котрих спонукав генерал-губернатор, та подільських, які скористалися дворянським зібранням, волинські спеціально були скликані спершу повітовими предводителями, а потім – губерньським предводителем, камергером Г.С.Ленкевичем у грудні того ж 1832 р. За своїми рішеннями Волинське дворянське зібрання уподібнювалося до київських дворян, підтримуючи їх у питаннях організації совісного суду в кожному повітовому містечку, розділення справ на карні й цивільні, термінів проведення засідань, а також високих вимог до моральних якостей совісного судді. Спеціально зазначалося, що справи про насилля, напади, витіснення з маєтків, котрі часто-густо супроводжуються побиттями, а також інші тяжкі злочини, що порушують «спокій», не повинні розглядатися совісним судом. Цією ухвалою волинські дворяни сподівалися, що держава скоріше зможе захистити їхні інтереси, ніж місцева корпоративна влада. Хоча разом із тим ішлося й про неутручання у справи совісного суду повітових стряпчих.

Обмін думками генерал-губернатора В.В.Левашова з дворянськими зібраннями, котрий їм, судячи з детального обговорення ролі совісного суду в тогочасному суспільстві, явно імпонував, дозволив йому вже у березні 1833 р. звернутися до Миколи І про заснування совісних судів у трьох правобережних губерніях. Однак у його донесенні йшлося лише про те, що організовуватимуться вони на тій же законодавчій та нормативній базі, на якій ті існували у великоросійських та малоросійських губерніях. Про розширення повноважень совісних судів, традиційних для краю, про котрі йшлося у дворянських пропозиціях панівної еліти Правобережної України, він навіть не згадав²⁶.

Унаслідок цього верховна влада іменним указом Сенату від 3 грудня 1833 р. заснувала совісні суди не лише у губерніях Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, а й губерніях Північно-Західного краю: Віленській, Гродненській, Мінській та приєднаній до Росії 1807 р. Білостоцькій області²⁷. Для совісних судів саме цих губерній пропонувався також штатний розпис, згідно з яким відповідний суддя отримував річне жалування (600 руб.), дворянський засідатель – 360 руб., селянський – 100 руб. А от на купецького засідателя виплата державного жалування не поширювалася – він отримував його від купецького зібрання²⁸. Для початкового періоду функціонування совісних судів важливим був висновок Державної ради від 29 червня 1839 р., оскільки він, на відміну від законодавчих актів Катерини II, не враховував етнічну строкатість Правобережної України. Йшлося про заборону обирати

засідателями до совісного суду, як втім і до інших судів (судових палат, повітових судів та магістратів) представників іудеїв (єврейського етносу)²⁹.

Наступний штатний розпис 1848 р. помітно відрізнявся від 1833 р. Його запровадження було викликане набуттям чинності «Уложения о наказаних уголовных и исправительных» 1845 р., зокрема тим, що змінився віковий зріз неповнолітніх, котрі підлягали судовій відповідальності. Вік юних злочинців, справи яких розглядав совісний суд, тепер поділявся на дві категорії: від 10 до 14 років та від 14 до 21 року, що призвело до нагромодження кількості розв'язуваних питань. Попередній штатний розпис із нечисленним службовим апаратом не встигав вчасно розглядати справи, чисельність котрих катастрофічно зростала. Д.Г.Бібіков, як головний начальник правобережного краю, вдався до кардинальних заходів. Серед них переведення чиновників губерньського правління, міських магістратів і навіть карної судової палати до з'ясування справ совісного суду, залучення до його канцелярії кандидатів на губерньські посади. Однак це не врятувало становища. У Подільському суді кількість невіршених справ зросла в чотири рази, Київському – втричі, а у Волинському – вдвічі. Совісні судді всіх трьох губернь висловилися за збільшення їх штатного розкладу³⁰.

За тимчасовими штатами 1848 р. губерньії Правобережної України були віднесені до різних категорій відповідних розписів, згідно з котрими Російська імперія поділялася на 10 типів. До третього потрапив Київський совісний суд разом із Полтавським, Саратовським та Чернігівським. Волинський і Подільський було віднесено до четвертого разом з Оренбурзьким, Рязанським, Казанським, Орловським, Тамбовським та Харківським. Різниця їх лише чисельність штатних одиниць – останні мали на дві одиниці більше службовців. За рештою показників вони нічим не відрізнялися один від одного. Зате всі три губерньії порівняно із штатом 1833 р. мали чіткішу структуру за рахунок зростання чисельності бюрократичного апарату. Як і раніше, совісний суд очолював голова, котрий тепер не отримував жалування. Натомість його одержували виборні представники від станів, за винятком депутатів від міщан. Тож засідателі від дворянства отримували за службу 188 руб. річного жалування, від селян – по 28 руб. Уводилися штатні одиниці – такі, як секретар, столоначальники (2 особи), реєстратор і писарі середньої й нижчої категорії³¹.

Імперська регіональна політика, котру здійснював Д. Г. Бібіков, зіграла з кадровим складом совісних судів правобережних губернь злий жарт. Під час заміни виборних дворянських посад на призначувані від уряду генерал-губернатор орієнтувався на чиновників православного походження. Здібного молодого літератора, бакалавра кафедри патрології Київської духовної академії Віктора Аскоченського він відговорив від професорської кар'єри і переконав обійняти посаду подільського совісного судді, сподіваючись, що верховна влада піде йому назустріч та забезпечить жалування, як чиновнику від корони. Даремно В.Аскоченський скаржився всесильному своєму покровителю на нелегке матеріальне повсякдення (відсутність пристойної квартири, проживання цінностей дружини, розпродаж за безцінь власних творів) у губерньському Кам'янці-Подільському. Модель його поведінки відповідала тому типові чиновника, котрий хоча й «не срамил мундир низким барышничеством и взяточничеством», але переконувався, що його служба не цінується державою. «Снимите с меня мундир, и я пойду служить наравне с людьми самого низкого класса...»³², – писав він генерал-губернаторові. Однак міністр юстиції В.М.Панін через брак коштів не поділяв позиції Д.Г.Бібікова. Наприкінці обіймання генерал-губернаторської посади тому довелося знову з'ясовувати непросту кадрову ситуацію, цього разу з волинським совісним суддею. Дворянство губерньії 1851 р. висунуло дві кандидатури на цю посаду: діючого суддю Саноцького, який отримав під час виборів 390 голосів, та надвірного радника Іздебського, за котрого проголо-

сувало 219 осіб. Кандидатуру схваленого генерал-губернатором Саноцького міністр юстиції не затвердив, не пояснивши причини. Однак тодішній губернатор І.І.Васильчиков не припиняв наполягати на схваленні все ж таки Саноцького, який за шість років виконання обов'язків совісного судді досконало вивчив закони й свої повноваження виконував настільки «беспристрастно и честно», що його не просто поважали у суспільстві, а він був «любим даже русскими». І все ж міністерство юстиції не поступилося. У цьому разі місцева влада дала зрозуміти А.М.Іздебському, щоб він відмовився від посади через хворобу. У такий спосіб її обійняв перший претендент³³.

Розбудова Миколою I імперії на принципах системної влади та бажанні досягнути ефективного функціонування державних установ спричинила розгляд і схвалення Державною радою 1852 р. нових штатних розписів совісних судів. Прискіпливий аналіз їх діяльності, зокрема врахування розглянутої кількості справ, спричинив появу ухвали про припинення функціонування у 18 губерніях (див. таблицю наприкінці статті). Серед переліку ліквідованих не було названо жодного совісного суду з трьох губерній Південно-Західного краю. Більше того, секретарям судів, що не припиняли своєї діяльності, поліпшувалося матеріальне забезпечення: вони отримували квартирні й, як і столоначальники, – жалувannya. При цьому совісні судді практично повсюдно (за винятком В'ятського і Пермського совісного судів) не мали державного жалувannya, натомість його продовжували отримувати дворянські та селянські засідателі³⁴.

Совісні суди були ліквідовані напередодні Великих реформ. Указом Сенату від 24 грудня 1857 р. їх діяльність припинялася в губернських містах, а у двох столицях – Санкт-Петербурзі та Москві – вони продовжували функціонувати на попередніх засадах до 1861 р.³⁵ Справи юрисдикції совісних судів передавалися на розгляд місцевих судових палат, а з'ясовані – на зберігання до їх архіву. Кадровий склад совісних судів рекомендувалося максимально використати з огляду на потреби місцевого приказу громадської опіки і судових палат. Обставинами, що вплинули на припинення їх діяльності, дослідники, котрі притримувалися радянської концепції історичного минулого, вважали невисоку ефективність, що стало причиною першої хвилі ліквідації у 18 губернських центрах на основі законодавчого акту від 23 червня 1852 р.³⁶ Можливість такого трактування не вичерпується цим фактом. Основними мотивами були все ж таки нові принципи судової реформи, запровадження котрих затримувалося до 1864 р., в які совісні суди практично не вписувалися найперше через їх станову природу, котра вичерпала себе як така. Адже судова реформа розбудовувалася на ідеї рівності всіх станів перед законом.

Напрями діяльності совісних судів Правобережної України вдалося охарактеризувати на підставі аналізу роботи одного з них, а саме Волинського, повний комплекс документів якого (починаючи з 1796 р.) зберігся у Державному архіві Житомирської області*. Відповідно до законодавчих настанов Катерини II він розпочинав розглядати справи, які надходили з повітових судів, Волинської судової карної палати та міських магістратів. Однак траплялися справи, котрі запроваджувалися на основі звернень потерпілих. Усі вони розбиралися і вершилися іменем його імператорської величності на основі існуючої правової норми з посиланнями на відповідні статті законодавчих актів. До основних їх видів відносилися справи про злочини, вчинені малолітніми, зокрема й такі тяжкі, як убивство, крадіжки. Усі вони практично констатувалися як ненавмисні, серед

* Користуючись нагодою, щиро дякую заступнику директора Державного архіву Житомирської області Ніні Михайлівні Савченко, яка створила сприятливі умови для опрацювання архівних судових справ, із розумінням та зацікавленням поставилася до дослідницьких завдань автора статті.

котрих невідмінно поводитися з рушницею виступає на перше місце за кількісними показниками.

Малолітні злочинці в разі вчинення тяжких карних злочинів, зокрема випадкового вбивства, отримували як міру покарання церковну спокуту, суть котрої полягала в обов'язковому відвідуванні церкви у святкові та недільні дні, здійсненні поклонів перед іконостасом, церковних молитов та регулярного сповідання.

Окремий вид становили групові злочини, в яких брали участь малолітні. У цьому разі на винесення вироку впливали такі дані, як визнання вини, доведення використання малолітнього злочинця дорослими, розмір заподіяної матеріальної шкоди, можливості її відшкодування. Як правило, присуджувалося повернення коштів, котрі винному рекомендувалося заробити на відробітках. Якщо приписувалося побиття різками, то зазначалася кількість ударів. За самостійні, без участі дорослих крадіжки вироки були суворішими, і на них мало впливало ставлення батьків до власних дітей та їх соціальне походження. Такий висновок можна зробити при розгляді справи 15-літнього дворянина П.К.Вильчевського, котрий був спійманий на місці злочину – під час спроби украсти коня. Його передали у військово-сирітське відділення, а з досягненням повноліття він віддавався на військову службу³⁷. В іншому разі за крадіжку годинника гімназистом А.Антоновим у житомирського архітектора Гонореса його було виключено з гімназії, незважаючи на те, що крадій покаявся та зізнався в усіх обставинах справи³⁸.

У протоколах засідань суду, які в обов'язковому порядку схвалювалися віце-губернатором, найперше фіксувалися ті, хто прибув на засідання, потім – обставини злочину, зверталась увага на достовірність показань свідків. І лише на основі цього виносився вирок. Якщо ж злочину не було доведено, а винний сам не зізнавався, то совісний суд не виносив вироку, проте міг передати підозрюваного під нагляд поліції за місцем проживання.

Розтління малолітніх (16-річними юнаками) також належало до юрисдикції совісного суду, й таких справ розглядалося чимало. Міри покарання тут передбачалися такі: ув'язнення та церковна спокута.

Поширеним злочином було перетинання кордону малолітніми. Ця категорія справ кількісно помітно виділяється з-поміж інших. Незважаючи на покарання, що досягало від 5-ти до 15-ти ударів різками, їх кількість не зменшувалася, а збільшувалася і виділилася в додаткову категорію справ під назвою «бродяжництво», «таємний» перехід кордону, контрабандну торгівлю, розшукування родини або відвідування родичів. Цих малолітніх злочинців, переважно юнаків, карали відраженням до військових кантоністів, побиттям різками.

Серед злочинів, учинених підлітками, значний відсоток становили справи про пожежі, котрі кваліфікувалися як дитячі пустощі та необережне поводження з вогнем. Незважаючи на таке помірковане потрактування назви злочину, дітей карали фізично, намагаючись у такий спосіб попереджувати та наставляти їх на добру поведінку. Матеріальні збитки від пожеж були надзвичайно великими. Відповідними були й покарання: били різками, віддавали у військові кантоністи. За підпал будинку С.Г.Бернатовичеєвої селянська 13-річна дівчинка У.Колодійчукова, найнята для надання домашніх послуг, бажаючи якнайшвидше повернутися додому, вчинила пожежу, про що зізналася під час умовляння священика. За ухвалою суду, вона була покарана різками і вислана до Сибіру на поселення. Каралися й ті, хто знав про підготовку підпалу, але не повідомив про це владу. 10-ма ударами різок були покарані селянські дівчата 12, 13 та 16 років, причетні до підпалу сукняної фабрики у с. Бегне Ровенського повіту, власники котрої поміщик К.Богуш і купчиха третьої гільдії Р.Беринштейнова втратили: перший – майна на 1050, а друга – на 580 руб. сріблом³⁹.

Під час розгляду справ, скоєних злочинцями не сповна розуму, стан котрих, як правило, засвідчував штаб-лікар, також детально з'ясовувались обставини, зокрема спосіб життя (бродяжництво). Частими були справи про заподіяння смерті нагуляним дітям. При цьому церковна спокута призначалась як додатковий захід. Основним же вважалось утримання у в'язниці (до 10 місяців) та заборона відлучатися з місця проживання. До цієї ж категорії справ відносились й спроби самогубства і навмисне скалічення, спричинені психічним захворюванням. У цьому разі винний звільнявся від покарання, а для очищення сумління йому також покладалось в обов'язок церковне каяття. При цьому неодноразово наголошувалось, що у Волинській губернії немає будинку для душевнохворих, куди можна було б відрядити їх на лікування. Тим, хто намагався вдатися до обману та пояснював скоєння злочину «затемненням розуму», як вийшло із селянином К.Гнатюком, котрий убив двомісячну дівчинку-близнючку, міра покарання встановлювалася, згідно з відповідними статтями кримінального законодавства, – церковне каяття й заслання до Сибіру.

Справи, пов'язані з чаклунством, чарами і забобонами, а також знахарством заслуговують на окремий розгляд. Серед них – закопування овечих голів на кладовищі як своєрідний засіб захисту від падежу овець, забивання вільхових кілків у тіло повішеного, аби покійник «не ходив по світу». Якщо забобонні дії нікому не завдавали шкоди, то вони, хоча й кваліфікувались судом, як нерозсудливі, проте покарання їх виконавцям не призначалось. В протилежному разі, як у випадку з 14-річним селянським хлопцем Я.Підгайчуком, котрий став віщувати та передбачати, вгадувати місце переховування украденої худоби і речей домашнього вжитку й чинив наговори, то розгляд його справи завершився покаранням 10-ма ударами різок⁴⁰.

Була в практиці Волинського совісного суду також справа про відьом, зокрема у с. Сюмаківці Новоград-Волинського повіту, вїт якого В. Васильєв топив селянських жінок, аби своїми діями прискорити появу дощу. Згідно з ухвалою суду за «противный человечеству и закону поступок», вїта висікли перед громадою (40 ударів різок), позбавили посади та для «просвещения» зобов'язали його пройти процедуру церковного каяття⁴¹.

Компетенція Волинського совісного суду поширювалася й на залагоджування майнових суперечок між батьками і дітьми й іншими родичами у разі їхнього звернення до його послуг. Хоча кількість таких звернень не була значною порівняно з іншими, однак за кожним із них постає розгорнута картина заплутаних сімейних відносин, зокрема законних та незаконних дітей, як і бажання знайти способи родинного примирення, вдаючись до допомоги все ж таки совісного суду, а не дворянської опіки⁴². Часто у зверненнях позивачі називали його не «совісний», а «полюбовний», зберігаючи стару традицію з'ясування родинних справ. Перебували у судовому процесі й справи про взаємні образи батьків та дітей. Дворянин Овруцького повіту Я.М.Невмержицький заявив у совісному суді про безпутне життя свого сина, котрий продав збудовані батьком гумно, хліви, хату з сіньми й коморою, як і землю, отриману як придане за дружиною⁴³. В цьому та подібному випадках батьки рекомендували й засоби впливу на винного. Розгляд скарги поміщиці Баранецької на сина К.Омединського закінчилась тим, що його було покарано місячним ув'язненням у приміщенні градської поліції (оскільки будинку примусової праці у Волинській губернії не було), а пояснення матері про відсутність у сина релігійних переконань спричинило появу церковної покути, яку забезпечувала римсько-католицька духовна консисторія⁴⁴.

Певно, нечіткістю понять під час з'ясування справ про образу батьків пояснюється поява указу Сенату від 12 лютого 1838 р. Міністр юстиції Д.В.Дашков вимагав при розгляді подібних скарг не вдаватися до збору доказів та проведення формального слідства, а обмежуватися особистим чи письмовим поясненням

як батьків, так і дітей. Під час їх розгляду совісний суд виносив вирок, беручи до уваги каяття останніх та прощення перших. Проте головне було в іншому. Верховна влада звертала увагу на поняття батьківської влади, яка під час розгляду справ не повинна ослаблюватися, а навпаки, совісний суд мусить культивувати її святість⁴⁵, наставляючи дітей уважно й поважно ставитися до батьків.

Отже, підб'ємо підсумки всьому сказаному. Совісний суд, як державно-правова інституція, покликана захищати особисті права людини, впродовж сімдесятилітнього існування надавав послуги, котрі, за задумом Катерини II, потребувало тогочасне суспільство. Він впроваджував в усі стани і соціальні прошарки, а почасти й формував уявлення про межі або норми загальноприйнятих правил поведінки, обов'язкового порядку, якого мусять дотримуватися всі члени суспільства. У напрацюванні принципів функціонування совісного суду взяли чільну участь і представники України. В результаті ці установи сприяли формуванню взаємодії верховної влади та станів, імперського центру з набутими регіонами, демонструючи механізм поєднання бюрократичних і виборних принципів західної й російської правової традиції. В основному конструювання освіченим абсолютизмом ролі та місця совісного суду у житті суспільства підтвердилося його судовою реальною практикою, хоча не всі передбачені на папері законодавством вимоги однаково втілювалися в життя. Правобережна Україна з відмінною від інших соціальною структурою стала тим регіоном, де ідеї совісного суду найбільше прийшлися впору, оскільки там здавна існували подібні суди для примирення сторін, а не покарання винних, особливо у такій сфері, як родинні й майнові відносини. Найбільш вразливою стала ідея про незаконне затримання. Адже не виявлено жодного випадку або натяку, щоб совісний суд вдався до захисту незаконно затриманих осіб. Однак саме в цьому регіоні поліція найшвидше була перетворена у державну інституцію влади і відзначалася свавіллям та беззаконням. Особливістю совісних судів правобережних губерній стали справи, пов'язані з прикордонним положенням краю, в нелегальному перетинанні котрого активну участь брали малолітні, які найімовірніше використовувалися дорослими для організації й забезпечення контрабандної торгівлі.

***

Совісний суд	Період існування (рр.)	Совісний суд	Період існування (рр.)
Архангельський	1791–1847	Новгород-Сіверський	1791–1797
Білостоцький	1833–1842	Новгородський	1777–1852
Віленський	1833–1852	Олонецький	1784–1848
Вітебський	1831–1852	Орловський	1779–1858
Волинський	1796–1797, 1836–1858	Пензенський	1787, 1838–1852
Вологодський	1796–1797, 1833–1857	Пермський	1816–1858
Володимирський	1780–1852	Подільський	1796, 1833–1859
Воронезький	1779–1852	Полтавський	1803–1858
В'ятський	1780–1858	Псковський	1778–1859
Гродненський	1833–1852	Ризький	1784–1858
Грузинський	1824–1858	Рязанський	1778–1852
Казанський	1824–1858	Самарський	1852
		Санкт-Петербурзький	1780–1861
Калужський	1777–1797, 1833–1852	Симбірський	1780–1797, ?–1858
Київський	1782–1797, 1833–1858	Таврійський	1803–1852
Ковенський	1842–1852	Тамбовський	1780–1858

Продовження таблиці

Костромський	1779–1858	Тверський	1775–1852
		Тобольський	1782–1822
Курський	1779–1857	Тульський	1778–1850
Мінський	1795–1797, 1833–1852	Харківський	1780–1797, ?–1858
Могильовський	1795–1797, 1833–1852	Чернігівський	1782–1797; 1803–1858
Московський	1782–1861	Ярославський	1777–1852
Нижегородський	1779–1852		

¹ Подібне завдання ставив перед собою професор Нью-Йоркського університету Дж.Бербенк, коли розглядав спроби Російської імперії уніфікувати місцеві суди. Щоправда, його дослідження присвячене післяреформеному періоду та більше зорієнтоване на східний регіон імперії (див.: *Бербенк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // *Российская империя в сравнительной перспективе*: Сб. ст. – Москва, 2004. – С.320–358).

² Про період Катерини II див.: *Кноринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Х., 1917; *Hartley J.M.* Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century*. – Newtonville, 1983. – Р.306–318; *Мишунова Т.Л.* Совестный суд Екатерины II // *Закон и право*. – Москва, 2007. – №2. – С.116–120 та ін.

³ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С.316.

⁴ Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской // *Русский архив*. – 1877. – Кн. 1. – С. 297.

⁵ *Кистяковский А.* Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879; *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* – К., 1997.

⁶ *Барац Г.М.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Историко-юридический этюд // *Журнал гражданского и уголовного права*. – 1893. – Кн.3. – С. 1–40.

⁷ *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). Изд. 2, перер. и дополн. – Санкт-Петербург, 1909. – С.599.

⁸ *Мадариага де И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.449.

⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 22: 1784–1788. – № 16154.

¹⁰ О.В.Храповицький – статс-секретар Катерини II – звернув увагу, що слова «один только бесовестный отказывается от призыва в совестный суд» належали Катерині II (Пам'ятные записки А.В.Храповицкого. – Москва, 1862. – С. 3).

¹¹ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – С. 410.

¹² *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762 –1855 годов. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 103.

¹³ Российское законодательство X–XX веков. – Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 82.

¹⁴ *Барац Г.М.* Указ. соч. – С. 21.

¹⁵ ПСЗ. – Т. 30. – № 23960; Т. 27: 1802–1803. – № 20365; 2 ПСЗ. – Т. 4: 1829. – № 3023 й ін.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 90. – Арк. 10.

¹⁷ 2ПСЗ. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – № 4989; Т. 7: 1832. – № 5316.

¹⁸ Устав о службе по выборам // *Свод уставов о службе гражданской* // *Свод законов Российской империи*. – Изд. 1857 г. – Санкт-Петербург, 1857.

¹⁹ У справах малолітніх вироки судових палат приєднаних від Речі Посполитої губерній надсилалися на ревізію до п'ятого департаменту Сенату (ПСЗ. – Т. 39: 1824. – № 29896).

²⁰ Там же. – № 29744.

²¹ Там же. – Т. 22: 1784–1788. – № 15902.

- ²² Там же. – № 16356.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 1254. – Арк. 1.
- ²⁴ Див., наприклад, докладну, найповнішу на сьогодні розвідку в українській історіографії: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині 16 століття // До джерел: Зб. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. 2. – С. 207–228.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Спр. 1254. – Арк. 10–13.
- ²⁶ Там само. – Арк. 20–21.
- ²⁷ 2 ПСЗ. – Т. 8. – Отд. 1: 1833. – № 6599.
- ²⁸ Там же. – Т. 10. – Отд. 2: 1835. – № 8456.
- ²⁹ Там же. – Т. 14. – Отд. 1: 1839. – № 12486.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 7090. – Арк.11–25.
- ³¹ 2 ПСЗ. – Т. 23. – Отд. 2: 1848. – № 22232.
- ³² Дневник В.И.Аскоченского // Исторический вестник. – 1882. – Кн. 3. – С. 515; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 7816. – Арк. 14.
- ³³ ЦДІАК України. – Спр. 9192. – Арк. 27.
- ³⁴ 2 ПСЗ. – Т. 27. – Отд. 2: 1852. – № 26396.
- ³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 4. – Спр. 119 а. – Арк. 7–9.
- ³⁶ *Ефремова Н.Н.* Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 гг.: Историко-правовое исследование. – Москва, 1983. – С. 48.
- ³⁷ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 8. Протокол від 10 березня 1839 р.
- ³⁸ Там само. – Протокол від 30 червня 1839 р.
- ³⁹ Там само. – Протоколи від 29 вересня та 20 грудня 1839 р.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 57–65.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 210.
- ⁴² У західних губерніях Російської імперії до організації дворянських опік влада звернулася 1817 р. До того їхні функції виконував губернатор. 1822 р. на них поширилися правила для опік великоросійських губерній (ПСЗ. – Т.34. – №26707; Т.38. – №29054).
- ⁴³ ДАЖО. – Спр. 62. – Арк. 209.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 65–66.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 62. – Арк. 240.

Basing on legal acts and documents the article analyses activity of the conscientious courts in Right-Bank Ukraine. The author mentions their functional specifics within Catherine's II court system and shows regional peculiarities of their formation and work.

Г.Г.Єфіменко*

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ЦЕНТР І РАДЯНСЬКА УКРАЇНА: ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ У 1917–1925 рр.

У статті йдеться про потребу переосмислення підходів до вивчення історії радянської України. Наголошуючи на економічному підтексті політики Кремля стосовно України, автор аргументує необхідність аналізу дій керівництва УСРР як суб'єкта владної політики. Особлива увага звертається на понятійний апарат та методологічні засади дослідження зазначеної теми.

Сучасна Україна постала на економічному і соціально-політичному фундаменті УРСР (до 1937 р. – УСРР). Характеризуючи природу радянської держав-

---

* Єфіменко Геннадій Григорійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: efimenko2002@ukr.net